BUDOWNICTWO
CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
CIVIL ENGINEERING
WYDAWNICTWO POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ
2-B/2009
ZESZYT 9
ROK 106
ISSUE 9
YEAR 106

STANISŁAW KARCZMARCZYK*, ZYGMUNT RAWICKI**

ZABYTKI POST-PRZEMYSŁOWE WSPÓŁCZESNE UWARUNKOWANIA ICH OCHRONY

POST-INDUSTRIAL HISTORICAL BUILDINGS CONTEMPORARY CONDITIONS FOR PROTECTION

S t r e s z c z e n i e

Ochrona zabytków post-przemysłowych nasuwa w świetle przepisów obowiązującej ustawy „O ochronie zabytków" szereg wątpliwości interpretacyjnych. Według tych przepisów dopóki zabytkowy obiekt bądź jego część istnieje, tak długo winien być przedmiotem ochrony. W przypadku obiektów post-przemysłowych zawierających elementy konstrukcyjne o dużych rozpiętościach oraz ślady szkodliwych substancji poprodukcyjnych ścisłe respektowanie tego przepisu może stworzyć znaczące zagrożenie dla otoczenia. Ilustrację tych problemów przedstawiono na przykładzie obiektów zabytkowego zespołu huty cynku w Szopienicach..

Słowa kluczowe: obiekt post-przemysłowy, ochrona zabytków, szkodliwe substancje poprodukcyjne

A b s t r a c t

Protection of post-industrial historical buildings within the light of regulations of the act "Protection of historical buildings" raises some interpretative doubts. According to this act the object (or its part) should be protected as long as it exists. In case of post-industrial buildings, containing structural elements of long spans with traces of harmful post-productive substances, strict respecting of this regulation may result in creating risk for the surroundings. The discussed problem were illustrated on the examples of historical buildings for zinc-works complex in Szopiennice.

Keywords: post-industrial building, protection of historical building, harmful post-productive substances

* Dr inż. – Wydział Architektury, Politechnika Krakowska
** Dr inż. – Wydział Inżynierii Lądowej, Politechnika Krakowska

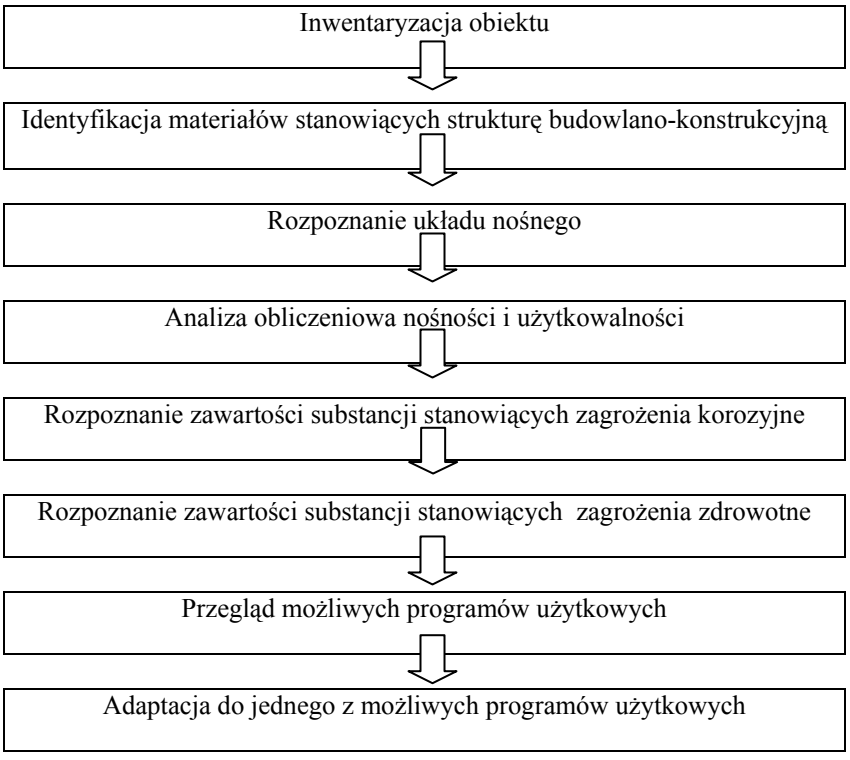
BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

1. Wprowadzenie

Obiekty postprzemysłowe objęte są zwykle ochroną konserwatorską w oparciu o inne kryteria niż ma to miejsce w przypadku reprezentujących wysokie wartości architektoniczne bądź historyczne świątyń, pałaców bądź budynków stanowiących regionalne osiągnięcia budownictwa. Poza nielicznymi wyjątkami, obiekty postprzemysłowe nie są reprezentatywne dla budownictwa z odległych okresów historycznych. W większości przypadków są to budynki bądź budowle wzniesione w II poł. XIX w. a nawet w początkowych dekadach XX wieku. Jednakże w budownictwie przemysłowym czas płynie szybciej niż w budownictwie klasyfikowanym do grupy obiektów użyteczności publicznej. Inne miary upływu czasu w obiektach przemysłowych wynikają zarówno z szybszego procesu zużycia tych budynków jak i z postępujących szybko zmian w rozwiązaniach budowlano-konstrukcyjnych budownictwa przemysłowego. Potrzeba ochrony obiektów postprzemysłowych to potrzeba zachowania reprezentatywnych świadków techniki budowlanej, rzemiosła budowlanego a niekiedy również technologii produkcji.

Zmiany w procesach produkcyjnych a niekiedy nawet zanikanie niektórych gałęzi produkcji przemysłowej powodują, że obecnie ilość obiektów postprzemysłowych wymagających ochrony narasta lawinowo. Tylko niektóre z nich mogą być adaptowane jako obiekty muzealne dokumentujące historię rozwoju, na tyle atrakcyjne, że mogą być utrzymywane i konserwowane ze środków pozyskiwanych z ruchu turystycznego.

W większości przypadków zachodzi konieczność poszukiwania innego programu użytkowego. Wprowadzenie innego sposobu użytkowania wymaga wcześniejszych badań i analiz stanowiących podstawę do oceny przydatności budynków postprzemysłowych do nowego programu użytkowego. Algorytm postępowania – w przypadku zadowalającego stanu zachowania struktury budowlano – konstrukcyjnej obejmuje w najogólniejszym przypadku następujące działania:



Podany tryb postępowania jest możliwy tylko w przypadku obiektów, których stan zachowania nie stwarza bezpośredniego zagrożenia awarią bądź katastrofą budowlaną a przywrócenie funkcji użytkowych wiązać się będzie z niewielkim zakresem prac budowlanych, zakresem akceptowalnym z konserwatorskiego punktu widzenia. Oznacza to między innymi, że przywrócenie funkcji nie będzie wymagać znaczącej rekonstrukcji czy też wymiany substancji.

Przystosowanie zabytkowych budynków i budowli postprzemysłowych na cele muzealne lub jako forma skansenu gwarantuje najwłaściwszą formę ich ochrony.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Również przystosowanie do nowych potrzeb użytkowych gwarantuje zachowanie i utrzymanie podstawowych wartości zabudowy postprzemysłowej. Coraz częściej zdarzają się jednak sytuacje, kiedy jedynym śladem po wartościowej zabudowie pozostaje dokumentacja rysunkowa i fotograficzna. Okoliczności i przyczyny występowania tego typu strat nawet w odniesieniu do obiektów wpisanych do rejestru zabytków (a więc prawnie chronionych) zostaną przedstawione na przykładzie jednego z zakładów hutniczych zlokalizowanego w Katowicach – Szopienicach.

2. Uwarunkowania utrzymania i ochrony postprzemysłowego zabytku na przykładzie dawnej huty cynku „Szopienice”

Zespół budynków stanowiących Hutę Cynku i Ołowiu w Szopienicach wzniesiono w latach 1909-12 i od tego czasu huta funkcjonowała bez przerwy do 1 lipca 1976 roku, kiedy to nastąpiło całkowite zatrzymanie produkcji cynku w tym zakładzie. Przez długi okres funkcjonowania huty produkcja utrzymywała się na poziomie 30 000 ton rocznie, osiągając najwyższą wydajność w 1952 r., z produkcją 36 520 ton.

Po zaprzestaniu produkcji zakład został wpisany do rejestru zabytków woj. śląskiego (decyzją m:1227/78), a z treści protokołu spisanego w dniu 08.12.1981 r. wynika, że wszystkie budynki zakładu i kolejka wysoka były zachowane w stanie umożliwiających ich naprawę i zachowanie dla planowanej wówczas funkcji określonej jako „Skansen Muzeum Hutnictwa Cynku”.

Wyłączenie zakładu z bieżącego użytkowania i brak właściwego nadzoru spowodowały, że po okresie ponad 20 lat właściciel zakładu tj. Huta Metali Nieżelaznych „Szopienice” skierował uzasadniony aktualnym stanem zabudowy wniosek do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego o wykreślenie zespołu budynków i kolejki wysokiej z rejestru zabytków. Zgodnie z obowiązującą procedurą zlecono opracowanie odpowiedniej ekspertyzy przez rzeczoznawcę MKiDN [1]. Ekspertyza obejmowała ocenę następujących, umownie wyodrębnionych części dawnej huty cynku:

- budynków Muflarni i Hali Pieców,
- budynku magazynów blendy,
- kolejki wąskotorowej, „wysokiej”,
- budynku cechowni,
- wieży ciśnień.

Ekspertyza stanowiła niestety tylko formalne potwierdzenie nieodwracalnych zniszczeń i nieodwracalnej utraty wartości zabytkowej zespołu. Nawet przy bardzo restrykcyjnych zapisach ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. „O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami” w ekspertyzie potwierdzono zasadność wniosku o wykreślenie z rejestru większości wymienionych powyżej składników dawnej huty cynku. Powodem nieodwracalnych zniszczeń i dewastacji poszczególnych budynków dawnej huty był demontaż elementów konstrukcyjnych i budowlanych dla pozyskania złomu. Stąd też największa skala dewastacji miała miejsce w budynkach murowanych ze stalowymi i drewnianymi elementami konstrukcji.

Ocena przeprowadzona w 2007 r. wykazała następujący stan zachowania poszczególnych części zakładu wpisanego do rejestru zabytków.

a) Budynek hali pieców

Hala pieców- w świetle arch. inwentaryzacji- posiadała wym. rzutu 123,5×18,58 m. Hala była przekryta dwuspadowym dachem o konstrukcji stalowej z systemem wywietrzników rozmieszczonych w paśmie kalenicy. Pokrycie dachu było wykonane z gontu. Wysokość budynku mierzona do jego kalenicy wynosiła 13,80 m. Pozostałość po tej hali ilustruje rys. 1.

Skala zilustrowanych, bezpowrotnych zniszczeń stanowiła podstawę do zastosowania art. 13 ustawy „O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami” określającego warunki skreślenia obiektu zabytkowego z rejestru. W rozpatrywanym przypadku wystąpiła dodatkowa okoliczność uzasadniająca ten wniosek. Próbki materiałów pobranych z zachowanych wątków murów i posadzek hali pieców wykazały, że stężenie cynku przekracza wartości dopuszczalne 286 razy, kadmu 39,8 razy i ołowiu 47 razy.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Odwołując się do algorytmu postępowania zalecanego przy adaptacji obiektu postprzemysłowego można stwierdzić, że hala nie mogłaby spełniać funkcji pomieszczenia związanego ze stałym pobytem ludzi (np. obsługa skansenu - muzeum). Potwierdza to również szczegół warstw posadzkowych przesyconych różnymi związkami chemicznymi.



Rys. 1. Pozostałości po hali pieców. Stan ze stycznia 2007 r. W głębi żelbetowa estakada kolejki wysokiej.
Fig. 1. Remains of furnace hall. Condition from January 2007. In the background reinforced concrete narrow-gauge railway flyover.



Rys. 2. Pozostałości poprodukcyjne (wysokie stężenie substancji szkodliwych) w Hali Pieców
Fig. 2. Post-industrial wastes (high concentration of harmful substances) in Furnace Hall

b) Budynek muflarni

Hala muflarni była budynkiem czterokondygnacyjnym bez podpiwniczenia. Wymiary rzutu hali wynoszą 70×17,5 m. Budynek był przekryty 2-spadowym dachem krytym papą na deskowaniu. Konstrukcja więźby dachu krokwiowo-płatwiowa, dwustolcowa. Konstrukcję nośną stanowiły ściany murowane z cegły ceramicznej na zaprawie wap.-cem. Stropy stalowo-ceramiczne typu Kleina.

Podany powyżej opis rozwiązań materiałowych ukazuje, że budynek był szczególnie narażony na dewastację wynikającą z demontażu elementów: stalowych, drewnianych i ceramicznych. Skutki takich działań obrazuje obecny stan zachowania hali (rys. 3, 4)

Stan zachowania hali ilustrowany aktualnymi fotografiami potwierdza wysokie zagrożenie katastrofą zachowanych fragmentów ścian nośnych i stropów. Skala nieodwracalnych zniszczeń wyklucza możliwość jego utrzymania jako zabytku postprzemysłowego.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ



Rys. 3. Północny fragment Hali Muflarni. Nieodwracalne zniszczenia struktury budynku wykluczają jego restaurację i utrzymanie. Wysokie zagrożenie dla osób przebywających w strefie hali.

Fig. 3. Northern part of Muffle Hall. Irreversible damages of the building structure exclude its maintenance and restoration.



Rys. 4. Najbardziej niebezpieczna część ruin dawnej Hali Muflarni. B. Wysokie zagrożenie bezpieczeństwa.

Fig. 4. The most dangerous part of Muffle Hall ruins. Very high safety risk.

c) Budynek magazynu blendy

Hala magazynu blendy była zintegrowana z halą muflarni i przylegała do niej od strony płd. Wymiary prostokątnego rzutu hali wynoszą 53×17,5 m. Hala blendy była budynkiem 1-kondygn., nie podpiwniczonym, przekrytym dachem 2-spadowym krytym gontem. Konstrukcję nośną dachu stanowiły kratownice stalowe, nitowane. W następstwie dewastacji spowodowanej demontażem elementów stalowych, drewnianych i ceramicznych zachowały się tylko podłużne ściany zewnętrzne. Zachowane elementy ścian stwarzają wysokie zagrożenie awarią a z uwagi na ciężar i geometrię zachowanych elementów występuje zagrożenie życia i zdrowia dla osób przebywających w ich otoczeniu. Stan zachowania ścian i skalę zagrożenia ilustrują rys. 5, 6.

Wobec widocznej skali nieodwracalnych zniszczeń stwierdzono utratę wartości historycznych i zabytkowych tego budynku jako reprezentatywnego świadka techniki i budownictwa przemysłowego z początków XX wieku. Uzasadniało to wniosek o konieczność wykreślenia budynku z rejestru zabytków.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ



Rys. 5. Stan zachowania fragmentu zachodniej ściany magazynu blendy.
Tak jak w przypadku wschodniej ściany, skala zniszczeń wyklucza restaurację i utrzymanie tego budynku.
Fig. 5. Present condition of the western fragment of blende warehouse wall. Similarly as in case of the eastern wall, damages exclude maintenance and restoration of this building.



Rys. 6. Widok ściany szczytowej Hali magazynu blendy od zachodu. Widoczne zagrożenie bezpieczeństwa.
Fig. 6. Western view of Blende Warehouse Hall top wall. Visible safety risk.

d) Wysoka kolejka wąskotorowa

Druga część wąskotorowej kolejki wysokiej została wybudowana w 1910 r. Pierwsza jej część była zrealizowana wcześniej, ale różnica może obejmować okres co najwyżej kilku lat. Konstrukcja wsporcza kolejki jest zróżnicowana. Część filarów wykonano jako murowane część zaś jako żelbetowe. Na rysunku 1 widoczny jest łukowy, żelbetowy most przeładunkowy i żelbetowe ramy stanowiące konstrukcję wsporczą kolejki. Konstrukcję nośną dla torowiska zachodniej części kolejki stanowiły nitowane, dwuteowe dźwigary stalowe oparte na oczepach kamiennych wieńczących filary murowane. Część oczepów wymieniono wtórnie na żelbetowe. W części opisowej inwentaryzacji z 1982 r. stan techniczny elementów wsporczych i jezdni kolejki był na ogół dobry. Jedynym elementem wymagającym częściowej rekonstrukcji bądź naprawy były balustrady ochronne zamontowane na poziomie torowiska kolejki. Obecnie zachowały się tylko filary wsporcze. Nawet niektóre z tych filarów uległy dewastacji przez zrzucenie ich górnego odcinka (rys. 7).

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ



Rys. 7. Fragment zachowanych podpór wysokiej kolejki wąskotorowej.
Część filarów została zniszczona przez zrzucenie górnego odcinka.

Fig. 7. Preserved fragment of narrow-gauge railway supports.
Some pillars were destroyed by throwing down the upper segment.

Pomimo zachowania większości elementów wsporczych kolejki wysokiej – szczególnie jej wsch. części – brak jest obecnie podstaw do podjęcia prac zabezpieczających, rekonstrukcji i konserwacji. Najbardziej charakterystycznym elementem kolejki była konstrukcja nośna jezdni z torowiskiem i barierkami. Elementy te zostały w całości zniszczone. W takiej sytuacji można było jedynie wnioskować o jej wykreślenie z rejestru zabytków.

e) Zachowane budynki cechowni i wieży ciśnień

Budynek cechowni zachował się właściwie jako jedyny z dawnego zespołu huty cynku. W przypadku budynku cechowni jego ochronę zapewnił jego dotychczasowy użytkownik - Straż Pożarna. Każda forma użytkowania zapewnia podstawową ochronę zabytkowego obiektu - przynajmniej przed celową dewastacją. Utrzymanie nieodległej wieży ciśnień należy chyba tłumaczyć utrudnionym dostępem do jej wnętrza. Stan zachowania tych dwu pozostałych budowli w 2007 r. dawał podstawę do wniosku o możliwości zachowania i utrzymania tych budynków. Ich stan zachowania ilustrują rys. 8 i 9.



Rys. 8. Budynek cechowni użytkowany obecnie w części przez Straż Pożarną. Stan budynku umożliwia obecnie jego zachowanie i restaurację. Jednym z warunków ochrony jest zapewnienie użytkowania budynku.

Fig. 8. Guild building, at present used by the Fire Brigade. Present condition does not allow its maintenance and restoration. One of the protection conditions for the building is ensuring its usage.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ



Rys. 9. Wieża ciśnień usytuowana we wsch. części terenu historycznej Huty Metali Niezależnych „Szopienice". Stan zachowania umożliwia jej trwałą ochronę.

Fig. 9. Water Tower situated in the eastern area of the ancient „Szopienice" Non-ferrous Steel Works. Present condition allows its protection.

3. Podsumowanie

Na podstawie ocen określających skalę dewastacji budynków dawnych hal pieców, muflarni i blendy oraz kolejki wysokiej można z całą pewnością wnioskować o nieodwracalnej utracie wartości historycznych i zabytkowych tych budynków. W relatywnie krótkim okresie czasu, na skutek braku należytej ochrony i nadzoru nastąpiła dewastacja tych budynków w stopniu powodującym nieodwracalną utratę wartości historycznych i zabytkowych. Dla wyeliminowania zagrożenia bezpieczeństwa nie pozostało nic innego jak wykreślenie tych obiektów z rejestru zabytków i dokończenie procesu ich rozbiórki. Z wzorcowego niegdyś zakładu stanowiącego osiągnięcie w skali światowej pozostanie tylko dokumentacja rysunkowa i fotograficzna.

Uwzględniając powszechnie obserwowane zagrożenie zabytkowych obiektów postprzemysłowych należy ze szczególną aprobatą przyjąć wieloletnią inicjatywę organizacji budowlanych (izb oraz stowarzyszeń) skupionych w grupie wyszehradzkiej, polegającą na dokumentowaniu i publikowaniu materiałów dotyczących najwybitniejszych zabytków techniki, w tym zabytków postprzemysłowych [2, 3, 4]. Publikacje te podnoszą społeczną świadomość wartości tych zabytków i pozwalają wypracować bardziej skuteczne metody ochrony.

L i t e r a t u r a

[1] K a r c z m a r c z y k S., *Ekspertyza dotycząca oceny zasadności wniosku o skreślenie z rejestru zabytków: muflarni, magazynu blendy i estakady kolejki wysokiej stanowiących elementy historycznej zabudowy Huty Metali Niezależnych „Szopienice" w Katowicach przy ul. Lwowskiej 23*, Materiał w archiwum Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.

[2] Zabytki Techniki Krajów Wyszehradzkiej Czwórki, t.1, Praga 2000 r.

[3] Zabytki Techniki Krajów Wyszehradzkiej Czwórki, t.2, Budapeszt 2004 r.

[4] Zabytki Techniki Krajów Wyszehradzkiej Czwórki, t.3, Warszawa 2007 r.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ